RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910051

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 274–279
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Allambergenova Gúljahan Aytbaevna, Qosnazarova Ulbolsın Quanıshbay qızı. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında “ana” konceptiniń lingvomádeniy ózgeshelikleri // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 274–279. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910051

UDK: 398.91:81:39

QARAQALPAQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA “ANA” KONCEPTINIŃ LINGVOMÁDENIY ÓZGESHELIKLERI

Allambergenova Gúljahan Aytbaevna,
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti docenti, PhD, G-allambergebnova@list.ru
Qosnazarova Ulbolsın Quanıshbay qızı
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tayanısh doktorantı uqosnazarova@gmail.com

Kirisiw. Til hám mádeniyat óz-ara tıǵız baylanısta bolıp, xalıqtıń ásirler dawamında qáliplesken dúnyanı túsiniwi til birlikleri arqalı sáwlelenedi. Ásirese, naqıl-maqallar xalıqtıń tarıyxıy tájiriybesin, turmıs tárizin, etikalıq normaların, milliy qádiriyatların hám jámáátlik pikirlerin saqlap keliwshi til birliklerиniń biri bolıp esaplanadı. Sol sebepli naqıl-maqallardı lingvomádeniy hám konceptual jaqtan izertlew tildegi milliy dúnyanı túsiniw modelin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında adamnıń jámiyettegi ornı, ata-ana hám perzent arasındağı baylanıslar ayrıqsha orın iyeleydi. Bul qatnaslarda «ana» obrazı ózgeshe konceptual mazmunǵa iye. Ana obrazı arqalı mehir-muhabbat, sabır, aqıl, perzentke juwapkershilik, shańaraqtıń turaqlılıǵı hám tárbiya sıyaqlı etnomádeniy qádiriyatlar beriledi. «Ana» konceptin izertlewdiń áhmiyeti sonnan ibarat, bul birlik bir tárepten biologiyalıq tuwısqanlıqtı bildirse, ekinshi tárepten qaraqalpaq jámiyetiniń anaǵa baylanıslı etikalıq, ádep-ikramlıq hám genderlik túsiniklerin de ózinde jámleydi. Demek, «ana» sózиniń naqıl-maqallardağı qollanılıwın tek leksikalıq mánisi menen sheklep qoyıw jetkilikli emes.

Materiallar hám metodlar. Izertlew materialı sıpatında qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar hám ana obrazına baylanıslı paremiologiyalıq birlikler alındı. Materiallardı analizlewde lingvomádeniy, konceptual-semantikalıq, komponentlik hám genderlik analiz metodları qollanıldı. Konceptual analiz «ana» túsiniginiń mazmunlıq komponentlerin anıqlawǵa, lingvomádeniy analiz bolsa bul komponentlerdiń qaraqalpaq xalqınıń dúnyanı túsiniwi menen baylanısın ashıwǵa múmkinshilik berdi. Genderlik analiz arqalı ananıń shańaraqtağı hám jámiyettegi roli, analıq wazıypaǵa baylanıslı dástúriy túsinikler qaraldı.

Nátiyjeler. Qaraqalpaq mádeniyatında “ana” koncepti – milliy mádeniyattıń, ruwxıy qunlılıqlardıń, sociallıq qatnaslardıń ózegin quraytuǵın tiykarǵı uǵımlardıń biri. Ana obrazı xalıqlıq sanada tek biologiyalıq emes, shańaraqtıń tutaslıǵın saqlawshı, urpaq jalǵastırıwshı, miyrim hám ǵamxorlıqtıń simvolı retinde

tanılǵan. Sol sebepli anaǵa qatnaslı “ana”, “sheshe”, “apa”, “mama”, “ene”, “áje” sıyaqlı atamalar xalıqtıń awızeki ádebiyatında, ásirese naqıl-maqallarda keń orın aladı.

Naqıl-maqallardaǵı ana obrazı arqalı qaraqalpaq jámiyetindegi genderlik qatnaslar, hayal adamǵa júkletilgen sociallıq rol, morallıq-etikalıq normalar ayqın kórinedi. Anaǵa qaratılǵan leksemalar milliy mentalitette hayaldıń mártebesin, shańaraqtaǵı ornı menen minnetin, sonday-aq jámiyettegi genderlik assimetriyanı tillik birlikler arqalı kórsetedi.

Ana mánisin bildiriwshi sózler (mısalı, *ana*, *aya (áye)*, *ene*, *apa*, *sheshe*) – universal hám ruwxıy simvolikalıq mánige iye atamalar. Olar genderlik leksikanıń eń góne qabatlarına jatadı hám qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik ierarxiyasın, shańaraqlıq dúzilisin kórsetedi. Bunday sózlerdiń ishinde ana mánisin bildiriwshi sózler tek tillik birlik emes, mádeniy kod. Olardıń semantikalıq ózeginde miyrim, muhabbat, jaratıwshılıq, ǵamxorlıq, isenim, sociallıq roller sisteması jatır.

Mısalı, “Ana – ómir gúli”, “Ana shańaraq uytqısı”, “Aq sút bergen ananıń, Balada haqı kóp boladı”, “Ana bir qolı menen besikti terbetse, Ekinshi qolı menen dúnyanı terbetedi” degen naqıllar ananıń jámiyettegi ornı menen qásiyetli mártebesin ayqın sáwlelendiredi. Bunday naqıl-maqallarda hayaldıń roli jaratıwshı, ómirdiń mánisi, tárbiyalawshı, millet uytqısı retinde bahalanadı.

Ana sózi túrkiy tillerdegi eń góne hám joqarı emocional-ekspressivlik mánige iye leksema. Qaraqalpaq xalqınıń túsiniginde “*ana*” – tirishiliktiń, miyrimniń hám ómirdiń simvolı. *Ana* – perzentti tuwǵan hayal, enesi, urpaq jalǵastırıwshı degen mánilerdi bildiredi. Góne túrkiy jazba esteliklerde, yaǵnıy Qultegin jazba esteliklerinde búgingi kúndegidey ana formasında qollanılǵan. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bul sózge tómendegishe túsinik berilgen: Ana – 1. Balanıń tuwǵan apası, sheshesi [4.132]

Burınları awızeki sóylewde perzentler tuwǵan anasın kóbinese *apa*, *kishe* dep shaqırǵan bolsa, al búgingi kúnde *mama* dep shaqırıw keń en jayǵan. Bul sovet dáwiriniń tásiri bolsa kerek. Burınları birinshi perzent kempir-ǵarrınıń, yaǵnıy atası hám kempir apasınıń (tuwılǵan balanıń ákesiniń ata-anası) balası yamasa qızı esaplanıp, hátte tuwǵan anası óziniń tuńǵısh perzentiniń atın aytıwǵa tıyım salınıp, qáynisi yáki biykeshi sıpatında kórip, oǵan arnawlı at ta qoyǵan. Perzenti de óziniń tuwǵan ata-anasın ajaǵası hám kishesindey kórip, olardı *ajaǵa-kishe* dep, ayırımları *aǵa-kishe (geyde apa)* dep shaqırǵan. Bul dástúr shetki aymaqlarda, awıllarda elege shekem saqlanıp qalǵan bolsa da, kóp jerlerde burıngıǵa qaraǵanda biraz siyreklesken.

Ana ataması kiyeli esaplanıp, kóbinese húrmet kórsetilgende aytıladı. Bul dástúr kópshilik túrkiy tillerde saqlanıp qalǵan. Kópshilik óziniń tuwǵan anasın hárdayım ana dep shaqıra bermeydi. Túrkiy xalıqlarda ananı ataw formaları júdá kóp, bul atamalar dialektlik yáki jas ózgesheliklerine baylanıslı hám sóylew jaǵdayına qaray ózgerip turadı. Ana – ádebiy tildegi negizgi, rásmiy hám qásiyetli atama. Sóylew tilinde *apa*, *sheshe*, *mama* atamaları qollanıladı. Jası úlkenler *apa*, *kishe* atamaların qollansa, keyingi jas áwlad *mama* atamasın kóbirek (derlik barlıǵı) qollanadı. Al, *sheshe* ataması bolsa búgingi kúnde sóylew jaǵdayına baylanıslı qollanıladı, ashıwlanǵanda, basqa adamlar jaqtırmaǵanda. Mısalı, Shesheń qayda

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910051

ketti?! Báleniń barlıǵın sheshesi baslaǵan shıǵar! Sheshe ataması, ásirese, erterektegi kórkem shıǵarmalarda ónimli jumsalǵanlıǵın kóremiz.

Qaraqalpaq folklorındaǵı dástanlarda, ańız-ápsanalarda, ráwiyatlarda, naqıl-maqallarda h.t.b. *ana* obrazı, júdá qádirli, húrmetli insan formasında beriledi. Mısalı, Alp *anadan*, at biyeden, Nartaylaq tuwa bermes hár túyeden [5.167]. Aq sút bergen ananıń, Balada haqı kóp bolar [5.38]. Ininiń aqılsızı, Tuwısqan aǵasın jamanlar, Aǵanıń aqılsızı, Sút bergen anasın jamanlar [5.25]. Anamda bolsa alarman, apamda bolsa jalarman [5.108]. Atańızdı arqalap, Anańızdıń aldında taq tur [5.40]. Anań ógey bolsa, Atań ózińdiki bolmas [5.40]. Anasız balanıń dayısı joq [5.40].

Genderlik jaqtan *ana* sózi hayal jınısına tán biologiyalıq hám sociallıq roldi bildiredi. Ol tek hayal adam degen mániste emes, húrmet, parasatlılıq, ruwxıy kúsh mánisin de qamtıydı. Qaraqalpaq xalqı ananı hámme waqıt birinshi orınǵa qoyıp, sıylap, húrmet etiw kerek ekenligin jas áwladqa násiyatlap kelgen. “Jánnet – analar ayaǵı astında”, - dep joqarı dárejede bahalaǵan. Ana sóziniń ullılıǵı, qunlılıǵı sonda, qádirli nárselerge *ana* sózin qosıp aytadı. Mısalı, “Ana-Watan”, “Ana tábiyat”, “Ana til”, “Ana mektep” hám taǵı basqa sol sıyaqlı sózlerdiń mánisin ele de joqarı, qásterli ekenligin kórsetiw ushın usılay ataydı.

Naqıl-maqallarda ana mánisin bildiretuǵın birneshe sinonim sózler de qollanılǵan. Mısalı, *ana, aya (áye), ene, apa, sheshe*. ***Aya*** sózi dialektlik ózgesheliklerge baylanıslı qollanılǵan bolıwı múmkin. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń qubla rayonlarında ayırım úylerde anasın aya dep shaqırıw jaǵdayları da ushırasadı. Bul ózbek tiliniń tásiri bolsa kerek. Sebebi, ózbek tilinde ananı *oyi*, *aya* dep ataydı. Qaraqalpaq tilinde *aya* sózi eki mánide qollanıladı: “aya – qol, alaqan; aya – ana, úlken ana” [9.201]. Onıń *áye* forması da ushırasadı. Mısalı, Alpar – *ayadan*, Tulpar – biyeden [5.167]. Álip – *áyeden*, kúlik – biyeden, Nartaylaq tuwa bermes hár túyeden [5.67].

Genderlik tárepten aya sózi de ana sózi sıyaqlı tek hayal adamlarǵa qarata qollanıladı. Bul sóz búgingi kúnde kórkem shıǵarmalar tilinde de, ádebiy tilde de derlik ushıraspaydı.

Ene – sózi qaraqalpaq tilinde burınnan kiyatırǵan anaǵa, hayalǵa qatnaslı atamalardıń biri. Bul atama tek biologiyalıq anaǵa emes, jámiyetlik-sociallıq qatnaslarda ayrıqsha ornı bar hayalǵa – kúyewdiń anasına qarata da aytıladı.

Tarıyxıy jaqtan *ene* sózi dáslep *ana* mánisin bildirgen. Biz bunı folklorlıq shıǵarmalar bolǵan dástanlar, ańızlar, naqıl-maqallar arqalı da biliwimizge boladı. Mısalı, Ata kórgen oq jonar, *Ene* kórgen ton pisher [5.42]. Atanıń atağına qara, *Eneniń* zatına qara [5.25]. Atadan altaw tuwǵansha, *Eneden* ekew bol! [5.13]. Qardıń suwı qandırmas, Ógey *ene* tındırmas [5.46]. *Ene* qádirin bilgen ene sókpes, aqıllı bir jerge eki súrinbes [5.66]. *Enesi* tepken qulınnıń eti awırmas [5.162]. *Ene* gezer, qız gezer, Qıysıq shatpanı kim dúzer [6.115].

E. V. Sevortyan *(ana) ene* atamasınıń túrkiy tillerde ushırasatuǵın fonetikalıq ózgesheliklerin hám ańlatatuǵın mánilerin kórsetip, onı segiz toparǵa bólgen [7.280-281].

Keyin ala *ene* sóziniń mánisi keńeyip, *qáyin ene* mánisinde kóbirek qollanılatuǵın boldı, biraq bul sózdiń túp mánisi – *ana*. Degen menen, búgingi kúnde qaraqalpaq tilinde óziniń tuwǵan anasın *ene* dep shaqırıw jaǵdayları ushıraspaydı.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910051

Kelinler tárepinen kúyewiniń anası ene dep shaqırıladı. Bul qaraqalpaq folklorındağı naqıl-maqallarda da óz kórinisin tapqan. Mısalı, Qayǵı joqta qayǵı boldı, *Qáyin enemniń* ólgeni [5.24]. Kelinde til joq, *Qáyinenede* insap joq [5.78].

Qaraqalpaq tili menen baylanıs jasawshılar ana sóziniń ornına ene sózin kóp qollanbaydı. Sheshe sózi bolsa ana sózine absolyut sinonim, ana sózi saltanatlı sóz bolıp, sheshe sózinde bul máni joq, ana, sheshe leksemaları haywanlarǵa, diniy shaxslarǵa qarata qollanılmaydı. [8.14-15]

Genderlik jaqtan ene qaysı mániste qollanılıwına qaramastan tek hayal adamlarǵa qarata qollanılatuǵın sóz.

Ana sóziniń sinonimleriniń biri bolǵan ***sheshe*** sózi emocional-ekspressivlik jaǵınan ayrıqsha orın iyeleydi. Sheshe – balanı dúnyaǵa keltirgen hayal. Ana sózi kóbirek rásmiy, poetikalıq stilde qollanılsa, sheshe awızeki, sezimge jaqın, turmıslıq atama.

Sheshe ataması sóylew jaǵdayına baylanıslı hár túrli qollanıladı. Geyde ashıwlanǵanda, jaqtırmaǵanda, tiydirip aytqanda *sheshesi* dep qollanıladı. Biraq, bunday mánisi naqıl-maqallarda kórinbeydi. Bul jerde tek ana mánisin bildiriw ushın ǵana qollanılǵan. Mısalı, Tabaǵın kórip asın ish, *Sheshesin* kórip qızın al [5.23]. Atasız bala – jetim, *Sheshesiz* qız jesir [5.40]. *Shesheńdi* ákeńe pardoz benen kórset [5.23]. Attıń sırın iyesi biler, Qızdıń sırın *sheshesi* biler [5.42]. Saqawdıń tilin *sheshesi* túsiner [5.40]. *Sheshesi* maqtaǵan qızdı alma, Jeńgesi maqtaǵan qızdan qalma [5.65]. Atanıń salǵan jolı bar, *shesheniń* pishken tonı bar [5.133].

Búgingi kúnde *sheshe* atamasınıń qollanılıw órisi keńeyip, ol nekeden keyin qollanılatuǵın hayal adamlarǵa baylanıslı atamalar qatarında da qollanıladı. Yaǵnıy, kelinler tárepinen kúyewniń ajaǵasınıń kelinshegine qarata (abısınına) qollanıladı.

Genderlik jaqtan *sheshe* obrazı qaraqalpaq jámiyetindegi hayaldıń rolleriniń sistemasın ayqın kórsetedi. Sheshe hayaldıń biologiyalıq (bala tuwıw), sociallıq (tárbiya beriw), morallıq (minez), mádeniy (dástúrdi jalǵastırıw) funkciyalarınıń jıynalǵan obrazı.

Ana sóziniń jáne bir sinonimi – ***apa*** sózi. Qaraqalpaq xalqında burın perzenti anasın usılay ataǵan. Yaǵnıy, óziniń tuwǵan anasın apa yamasa kishe dep shaqıratuǵın bolǵan. Biz bunı tarıyxıy shıǵarmalardan, erteklerden de bilip alıwımızǵa boladı.

Apa – 1. Ana, balanıń tuwǵan anası, sheshesi. 2. Ájapa, qız apa, birge tuwısqan qızdıń úlkeni. 3. Ákesiniń yáki anasınıń anası, kempir. 4. Jası úlken hayal adamdı húrmet etiw, húrmetlew mánisinde qollanıladı [4.155].

Naqıl-maqallarda da apa sóziniń ana mánisin bildiriwi saqlanıp qalǵan. Mısalı, Hayaldı jaman deseń, ishinde *apańa* da ketedi [5.56]. *Apam* ketti, men qaldım [5.145]. Bul mısal basqalarǵa jarısıw, olardan qalmawǵa umtılıwdı kórsetip turǵanday seziledi.

Ájapa mánisinde de qollanılıwı jası úlken adamlardıń tilinde ushırasadı. Mısalı, apalı-sińli, qız apa. Apa ataması ájapa mánisinde basqa túrkiy tillerinde de qollanıladı. Máselen, eski túrkiy tilinde *apa*, qazaq, qırǵız, tatar, bashqurt, túrkmen hám uyǵır tillerinde *apa*, ózbek tilinde *opa* formasında, azerbaydjan hám túrk tillerinde *abla*, chuvash tilinde *appa*. Ádette tuwısqan adamlardıń jası úlkeni kishilerine ul bolsa *aǵa*, qız bolsa *apa* boladı hám usılay ataladı. Sonıń menen birge

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910051

tuwǵan anasın ana dep emes, *apa* dep ataw tilde keń orın alǵan. Esikke túsken kelin kúyewiniń apaların da *apa* dep ataydı [2.30].

Qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallar quramında *apa* sózi ájapa mánisinde tek ǵana bir jerde qollanılǵan. Mısalı, *Apa* ólse, sińli miyras [5.122].

Búgingi kúnde kóbinese *apa* sózi *kempir apa* mánisinde hám sol qatarı jası úlken biytanıs hayallarǵa qarata da qollanıladı.

Genderlik jaqtan *apa* sózi qaysı mániste jumsalıwına qaramastan tek hayal adamlarǵa qarata qollanılatuǵın sóz bolıp esaplanadı.

Áje – apa, qız apa, kempir apa [4.259]. *Áje* ataması qaraqalpaq tilinde "kempir apa" mánisinde qollanıladı. Qaraqalpaq tiliniń dialektleri hám govorlarında *áje* dep óziniń anasın hám kempir apasın [1.78], sonday-aq tuwısqan qız apasın da ataydı [3.135].

Úlkenliktiń simvolı sıpatında eski túrkiy qáwimlerdiń tilinde qollanılǵan *aja* (*ajo*) sózi házirgi qaraqalpaq tilinde *áje* formasında saqlanıp qalǵan. *Aja* dep erte dáwirlerde túrkiy xalıqlar biydi, tóreshi adamdı aytqan. Shaǵatay ordası dáwirinde *aja* sózi "aǵa" mánisin bildirgen, ol házirgi ayırım tillerde de saqlanǵan. Máselen, uyǵır tilinde *acha* "tuwısqan apa", qırǵız tilinde *aja* "úlken adam, otaǵası, aqsaqal" mánilerin bildiredi [2.39-40].

Qaraqalpaq tilinde *áje* sózi úsh túrli mánide keledi. 1. Tuwǵan ana. 2. Ákesiniń anası – kempir apa. 3. Qız apa – ájapa. [9.200]

Qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallardıń quramında áje sózi tek bir jerde ǵana ushırasadı. Mısalı, Ay deytuǵın *aja* joq, Qoy deytuǵın xoja joq, Ózi xan, Ózi shárıyar birew [5.80].

Genderlik jaqtan qaraqalpaq tilindegi *áje* sózi búgingi kúnde tek jası úlken hayal adamlarǵa qarata qollanıladı. *Áje* sózi de kempir apa ataması sıyaqlı mehribanlıq, ǵamxorlıq, salt-dástúr saqlawshı, morallıq tárbiyalawshı adam obrazında sáwlelenedi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarında ana obrazı ayrıqsha húrmetke iye bolıp, millettiń dúnyaǵa kózqarasındaǵı qunlılıqlardı jetkerip beriwshi áhmiyetli simvollıq obraz retinde kórinis tabadı. Anaǵa baylanıslı atamalar arqalı hayal adamnıń tárbiyalıq, shańaraqlıq, sociallıq roli anıqlanıp, jámiyettegi genderlik qatnaslardıń tábiyatı menen ózgeshelikleri kórinedi.

Tallaw nátiyjesinde "ana", "apa", "áje", "aya" sıyaqlı leksemalardıń pozitivli bahalawshılıq mánige iye ekenligi, olardıń miyrim, iygilik, danalıq, juwapkershilik sıyaqlı konceptler menen sabaqlas bolıp keletuǵını anıqlandı. Sonıń menen qatar, hayaldıń jámiyet aldındaǵı minneti, wazıypası, shańaraqtaǵı ornı naqıl-maqallarda tillik stereotipler arqalı kórinis beredi.

Juwmaq. Demek, «ana» konceptin paremiologiyalıq material tiykarında úyreniw qaraqalpaq xalqınıń milliy-mádeniy qádiriyatların, shańaraq modelin hám genderlik dúnyanı túsiniw ózgesheliklerin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Ana koncepti qaraqalpaq tilinde genderlik mádeniyattıń negizgi tireklerıniń biri bolıp tabıladı. Naqıl-maqallardaǵı anaǵa qatnaslı sózler arqalı áwladlar sabaqlaslıǵı, tarıyxıy tájiriybe menen milliy mádeniyat saqlanıp, búgingi jámiyettiń genderlik kózqarasların izertlewge áhmiyetli tillik material retinde xızmet etedi.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910051

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Бегжанов Т. Қарақалпақ тилиниң диалектологиясы мәселелеринен. -Нөкис. 1971.
2. Даўлетмуратова З. У. Қарақалпақ тилинде туысқанлық атамалары. Кан.дисс. Нөкис. 2010.
3. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. -Нөкис. 1977.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Нөкис: Qaraqalpaqstan. 2023.
5. Қарақалпақ фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. Нөкис. Илим. 2015.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IV том. Нақыл-мақаллар. Нөкис. Қарақалпақстан. 1978.
7. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974.
8. Усенова Г. “Mother/ана” концепти идентификаторларининг лингвомаданий хусусиятлари. (инглиз ва қорақалпоқ тили мисолида). PhD дисс. Автореферати. Нукус. 2021.
9. Юсупова Б. Паремиология. Нөкис. Қарақалпақстан. 2024. 400 бет.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910051